

# LJUBOV KISSELJOVA *MAGNUM OPUS*

**Ljubov Kisseljova. Eesti-vene kultuuriruum. Vene keelest tõlkinud Malle Salupere, Mall Jõgi, Silvi Salupere. Tõlke redigeerija Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 376 lk.**

Tartu Ülikooli slaavi filoloogia osakonna ja vene kirjanduse õppetooli juhataja professor Ljubov Kisseljova (snd 1950) monograafiat andis oodata. Seda suurem on rahuldus, et see on nüüd olemas. Eesti (kirjandus)kultuuri ajaloo „loodimisel” venepoolsete kontaktide ning mõjutuste jälgimise pinnalt saab nüüd võtta Sergei Issakovi (1931–2013) asjaomaste uurimuste<sup>1</sup> ning sellegi raamatu

põhilise tõlkija, kultuuriloolase Malle Salupere (snd 1931) mitmete käsitluste<sup>2</sup> kõrvale ka Kisseljova teose.

Tegemist on Kisseljova esimese teadusraamatuga eesti keeles. Aga 2014. aastani ulatuv 213 bibliograafilist kirjet hõlmav artiklite nimekiri õppetooli koduleheküljel osutab, et vene keeleski pole tal seni raamatut ilmunud. Kuna tegemist on algupäraselt venekeelse käsikirja „Эстонско-русское культурное пространство” tõlkega, siis võib eeldada ja loota sellegi peatset raamatuna ilmumist. Siiski, eesti keele valik raamatu esmailmumiseks on käsitatav žestina: teadus (eesti) kultuuri osisena saab rikastavalt toimida üksnes kultuuri-

---

<sup>1</sup> „Русские в Эстонии 1920–1930-х гг. и их дальнейшая судьба” (2004), „Очерки истории русской культуры в Эстонии” (2005), „Путь длиною в тысячу лет. Русские в Эстонии”

---

(2008), „Культура русской эмиграции в Эстонии 1918–1940” (2011).

<sup>2</sup> „Tõed ja tõdemused” (1998), „Kultuuriloolisi vaatlusi Tartu teljel” (2012).

kandjate endi keeles. Žest ilmneb aga ka raamatu tagakaane lauses: „Raamatu ilmutamisega tähistab autor Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva.”

Kultuuriruumi kirjelduse suund on mõistetavatel põhjustel vene poolele eesti poolele. Eestimaa ja Liivimaa kubermangud kuulusid Põhjasõja järel (Uusikaupunki rahulepingu alusel 1721) ligi kaks sajandit Vene impeeriumi, aastatel 1940–1991 oli Eesti NSV Liidu koosseisu annekteeritud. Näeme seda juba alapealkirjadeski: „Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull”, „Vene impeerium ja eesti rahvusliikumine”, „Liivimaa eripära vene pilgu läbi”. Sisesejuhatuseski meenutab Kisseljova, kuidas toonase Tartu Riikliku Ülikooli vene kirjanduse kateeder, mis tänu Juri Lotmanile (1922–1993) – kelle mantlipärijaks Tartu geeniusel valikul ja heakskiidul (lk 286) sai Ljubov Kisseljova juba 1992. aastal<sup>3</sup> – kujutas endast kohalikku „Platoni akadeemiat” ja kuidas selles *kateedris* (Juri Lotmani süsteemis kõige olulisem mõiste!) (lk 287–288) vene kirjanduse ja kultuuri uurimise kõrval „osutati suurt tähelepanu ka eesti kultuurile ja vene-eesti [minu sõrendus – R. V.] kultuurikontaktidele” (lk 9). Kisseljovat ennast tõukas vene-eesti teema poole Jaan Krossi (1920–2007) loomingu uurimine, mille jäljeks monograafias on terve esimene peatükk.

Eks suuna võib ju võtta ka teistpidi, eesti poole pealt vene poolele. Sellega seoses on nimetada luuletaja ning kirjandusteadlase, vene kirjanduse kateedri riski 1970. aastate algul Ljubov Kisseljova kolleegiks olnud dotsent Valmar Adamsi (1899–1993) mitmeid käsitlusi

<sup>3</sup> Mantlipärijaks ning kateedri traditsioonide jätkajaks nimetavad Ljubov Kisseljovat ka tema kolleegid Roman Leibov ja Andrei Nemzer Kisseljova 60. sünnipäevale pühendatud juubeliraamatus, vt Р. Лейбов, А. Немзер, Наследница – наставница. – Соп amore. Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой. Москва: ОГИ, 2010, lk 11–15.

(vt „Vene kirjandus, mu arm”, 1977, „Õhtune valgus”, 1982). Varalähkunud kirjandusteadlane ja toimetaja Rein Kruus (1957–1992) jõudis oma käsitlustega Igor Severjaninist jmt tõusta XX sajandi alguse eesti-vene kirjandussuhete silmapaistvaks asjatundjaks. Viimati on vene kirjandusliku avangardismi ülekandeid eesti luules jälginud keele- ja kirjandusteadlane Tiit Hennoste (sünd 1953) oma teoses „Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I” (2016).

Kisseljova peab ise oma raamatut „isikliku ja teadusliku kogemuse lõikumise resultaadiks” (lk 7). Uuritava objektiga seotuse avalikustamise eesmärgil meenutab Kisseljova, kuidas ta juba kolmeaastaselt teadis kindlalt, et tal tuleb eesti keelt osata, mis oli olnud tema perekonna „vankumatu reegel”. Samal ajal kujunes ka arusaam keelilis-kultuuriliste erisuste varjatud konfliktisusest, mis viis laste kokkupõrgeteni rahvuslikul pinnal. Kisseljova sai aga juba kodunt kaasa selgituse taoliste konfliktide traagilisest alusest. Nõukogude režiimi repressioonid tabasid Kisseljova lähedasigi. Tähelepanuväärne on tõdemus, et „koolis faktiliselt ei käsitletud Eesti nõukogude perioodi ajalugu” (lk 9), mis tähendas seda, et mitmele põlvkonnale pärast sõda erinevatel motiividel Eestisse jõudnud või siia tööle ja elama suunatud venelastele kujutas Eesti endast sedasama „impeeriumi läant”, millele Kisseljova pühendab 3. peatüki „Liivimaa eripära vene pilgu läbi”, ainult et nüüd oli selleks „nõukogude lää”. Olen pidanud tunnistama seesuguse imperiaalse tunnetusliku relikti eksisteerimist paljude tänaseski Eesti Vabariigis elavate venelaste teadvuses.

Ülikooli jõuab Kisseljova aga nn Hruštšovi sulaja, 1960. aastate lõpus. Lotmani kateedris vabastatakse tulevased humanitaarid illusioonidest ja eelarvamustest, õpetatakse lugema ridade vahelt ja orienteeruma teadus- ja inimväärtustes. Üldine õhustik toonases Tar-

tus häälestab üliõpilasnoori nõukogude võimu suhtes „kaunis radikaalselt” (lk 9). Kisseljova teaduslik huvi koondub ideoloogia(te) ja kultuuri vastastikustele seostele. 1982. aastal kaitstud kandidaadiväitekiri rahvusliku omapära (raamatus tõlgitud mingil põhjusel veidralt kõlavaks „isepärasuseks” – lk 10) ideest vene kirjanduses aastatel 1807–1812 on selle huvi teostumise esimene akadeemiline väljendus. Süvenemine vene eesti teemasse leiab siiski aset alles 2000-ndate esimesel kümnendil, mille juhatab sisse 2005. aastal ilmunud uurimuslik artikkel Eesti- ja Liivimaa piirist ning kohalike erinevuste teadvustamisest. 2006. aastal järgneb Liivimaa (ajaloo) peegelduse analüüs Faddei Bulgariini reisikirjelduses (alapeatükk 3.2). Nii mainitud uurimus kui ka käsitlus Tartu kuvandist venelaste silmis XIX sajandi algul Maria Protassova-Moieri kirjade põhjal (alapeatükk 3.3) suubuvad laiemasse uurimiskontsentrissse, mis kannab nime „ideoloogiline geograafia” (uurimisprojekt „Eesti esitlemine võõrkeelsetes XIX–XXI sajandi reisijuhtides: retoorika ning ideoloogia”, 2007–2008).

Tegemist on tavalugejaidki köitva lugemisainesega (alapeatükid 3.4–3.6). Reisijuhtidele kui žanrile oli seni teaduslikus kirjanduses üllatavalt vähe tähelepanu osutatud, sest neisse suhtuti kui pragmaatilise iseloomuga töödese. Ometi õnnestub Kisseljoval näidata, kuidas tarbetekstina mõeldud „teejuht” on laetud ideoloogiliselt tutvustatava ruumi hierarhiseerimise, teatavaks tehtavate faktide valiku ning nende käsitlusviisiga (lk 170–171). 2008. aastal ilmubki Kisseljovalt vene kirjanduse kateedri kogumikes kaks tähtsat uurimust reisijuhist kui semiootilisel objektist ning „Vene Euroopatest” reisijuhtide põhjal. Eesti keeles – ja siinkirjutaja andmeil on see Kisseljova esimene eestikeelne akadeemiline etteaste ülepea – ilmub samal aastal kolme autori (Kisseljova, Lea Pild ja Tatjana Stepanišševa) ühisartikkel „Eestimaa ja eestlaste kuvandi areng XIX sajandi ja XX sajandi alguse

reisijuhtides” (KK 2008, nr 12). Nagu ülal viidatud, algul artiklitena ilmunud tekstid, nii ka viimati mainitud käsitlused on läbi kirjutatuna sulandatud monograafia (ala)peatükkidesse. Muide, samasugust võtet, varem eraldi ilmunud käsitluste „kokkusulatamist” sidusaks temaatiliseks tervikuks on kasutanud akadeemik Jaan Undusk (sünd 1958) oma suurteoses „Eesti kirjanike ilmavaatest” (2016). Eesti (humanitaar)teadusilmas on selline praktika tavaline, sest teadlaste ning õppejõudude atesteerimised ning uurimisprojektide finantseerimine sõltub kõrgelt klassifitseeritud (enamasti ingliskeelsetes teadusajakirjades) avaldatud artiklite hulgast.

Olulise panuse eesti krossiaanasse lisavad Kisseljova uurimused Jaan Krossi „Keisri hullust”, „Kolmandatest mägedest” ning „Doktor Karelli raskest ööst” (monograafia 1. peatükk). Seda on tunnustanud kirjandusavalikkuski. Meenutagem, et 2011. aastal pälvis Kisseljova kultuurkapitali preemia artikliga „Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull” (KK 2010, nr 5), 2012. aastal aga Keele ja Kirjanduse preemia artikli „Tegelased ja nende prototüübid Jaan Krossi novelli „Kolmandad mäed” ja näidendi „Doktor Karelli raske öö” põhjal” eest (KK 2011, nr 6).

Siinkirjutajale oli mõndagi avastuslikku Johann Köleri portrees (raamatus alajaotus 2.2.2), mis toetub omakorda Kisseljova poolt Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Kirjanduse Instituudi käsikirjade osakonnas avastatud (autor ise ütleb selle kohta, et tal „õnnestus leida” – lk 120) Köleri autobiograafiale, mis teadlase kommenteeritult on ilmunud nüüd ka eesti keeles (tõlkijaks Jüri Ojamaa, Tuna 2014, nr 1–2). Natalja Grotile saadetud kirjades, milles Köler vahendab oma muljeid rännakust Šveitsi mägedes, avastab Kisseljova senitundmata üksikasja kunstniku elust: „noor eestlane viibis Peterburis ka ballidel” (lk 126).

Niisiis, koos Kisseljovaga võime näha nooreestlaste imperatiivi „Olgem

eestlased, aga saagem eurooplasteks” võimalikkust juba XIX sajandi keskpaigas, mille tõestuseks on Johann Köleri elu ja tegevus (lk 119). Tähelepanu väärrib autori püüd sisse elada tema portreeteritavate aja- ja kultuurilooliste tegelaste mõtteilma ning hingeellu. Friedrich Nikolai Russowi ja Friedrich Reinhold Kretzwalddi Krimmi sõja aineliste teoste analüüsi – see leiab aset probleemküsimuse „Kroonupatriotism või rahvuslik mõtlemine?” raames (alaosa 2.2.1) – lõpetab Kisseljova arutlusega rahvuslike liidrite dilemmast: „[-] kas baltisakslased või Vene valitsus, vene ühiskondlik arvamus.” Autor resümeerib: „Täie õigusega ei usaldanud nad [eesti rahvusliku varajase etapi valgustajad – R. V.] esimesi, järelkult tuli teha panus teistele ja juhatada ka oma lugejaid selles suunas.” Ning jätkab: „Meie teame, mis juhtus tulevikus, nemad ei saanudki seda teada” (lk 118). Viimane tõdemus läbib metodoloogilise põhimõttena kogu monograafiat. Järjekindel historistlik lähenemine ei välista aga uurija kaasaelamisi ühe või teise ajaloolise tegelase saatusele ega empaatiaaavaldusi. Kas või sellesamas Köleri-portrees pihub Kisseljova erutust, mida ta tundis, lugedes Köleri sõnu sellest, kuidas tulevase kunstniku talupojast poolpime isa püüdis anda vähemalt ühele viiest pojast hariduse, kulutades selleks kõik oma säästud, millest jätkus siiski vaid kolmeks õppeaastaks. Niisama liigutav on seegi, et Köler ise müüs maha oma palitu, selleks et saadud rahaga sõita Peterburi, unistusega astuda Keiserlikku Kunstide Akadeemiasse (lk 122).

Tekstide (kirjavahetuste, üksikteoste) kaudu portreeterimisi on monograafias teisigi, mis osutab sellele, et kultuur ilmutab end läbi isiksuste ning nende tegude. Neljas peatükk tervikuna käsitleb „iseäralikku baltisakslast” Georg von Rosenit. Viies peatükk on aga pühendatud Juri Lotmanile, „ülemaaailmse humanitaarteaduse erakord[se], hiigelmõjuga fenomen[ile], mille kogu tähenduse ana-

lüüs seisab veel ees” (lk 285). Tõsi on, et kuigi Juri Lotmani teadusloomingust suur osa on jõudnud nüüd ka eesti keelde (loetelu on ära toodud viites 297, lk 285), ei ole meil endiselt selle Eesti teadusloo suurmehe biograafiat. Loodetavasti juba pisut vähem kui kahe aasta pärast, mil Eesti Vabariik võtab suurejooneliselt tähistada (jällegi: loodetavasti!) Juri Lotmani 100. sünniaastapäeva, me niisuguse teose ka saame. Kisseljova „Juri Lotman ja Tartu” (viiskümmend lehekülge teksti!) tuleks siis sellesse teosesse lihtsalt ümber tõsta.

Erinevalt monograafiaid üldiselt iseloomustavast ei alusta Kisseljova oma raamatut teoreetilis-metodoloogilise peatükiga, milles piiritletakse käsitluses kasutatavat mõistevara. Sissejuhatuses antakse küll ülevaade töö peamistest uurimuslikest ülesannetest, suundumustest ning sisust (lk 10). Pealkirjas figureeriva kultuuriruumi mõiste – tegemist on erilise metafüüsilisel eksistee-riva reaalsusega, mille konstrueerimine toimub tekstide ja kultuurikandjate kaudu – avatakse hoopis järeلسonas (lk 335–336), nagu ka metodoloogiline alus, milleks on Juri Lotmani koolkonna tööd teksti, kultuuriruumi, „piiri” kategooriast, „omast” ja „võõrast”, olmekäitumise semiootikast (lk 336). Lotmani koolkonna olemasolu tähtsust raamatu sünniloos peetakse sissejuhatuses vajalikuks eraldi rõhutada, selles omakorda Lotmani kontseptsiooni „kultuurist kui hulgikeelsest mehhanismist, mille sees toimub pidev tõlkimine, pidev produktiivne „oma” ja „võõra” kokkupõrkamine” (lk 18). Kultuuri määratlemine „hulgi-keelse mehhanismina”, eesti-vene kultuuriruumi eripära seisnemine „semiootilises hulgikeelsuses” (lk 18) ei ole kindlasti õnnestunud vaste vene sõnale *многоязычность*. Õieti pole ma teistes Lotmani tekstide eestikeelsetes tõlgetes kohanudki seesugust tõlkevastet. Põhiliselt on selleks „mitmekeelsus”, sobilik oleks ka „paljukeelsus”, kuna aga „hulgi-keelsus” rõhutab kaootilisust ja juhuslikkust (vrd „hulgikaup”).

Kultuurisemiootilise mõistevara ja kogu diskursuse rakendamise kõrval – muide, Kisseljova osutab Lotmani-peatükis, et Lotman ei olnud ka ise oma mõistete „leiutamises” ning kasutamises järjekindl, vaid oli sama loominguline nagu tema inspireerivad mõttekäigudki – ütleb Kisseljova end oma uurimistöös toetuvat tänapäeva impeeriumiuuringute, „ideoloogilise geograafia”, mentaalse kartograafia, rahvusliku diskursuse instrumentaariumi ning ajaloolis-kontekstuaalse tekstianalüüsi meetoditele (lk 336).

Tõepoolest, see kõik on tuntav. Lugeja leiab ohtralt tekstilõikude tsitaate, mis annavad tunnistust Kisseljova suhtumisest teksti – see on lähilugemine (ingl *close reading*). Samal ajal ei sulge uurija end tekstidesse, vaid piltlikult öeldes kaevab neist välja autorite refleksioone, aga ka üldisemaid, ajavaimule iseloomulikke või kehtinud ideoloogiat järgivaid sedastusi. Heaks näiteks on Köleri eneseteadvuse kirjeldus tema autobiograafia põhjal (lk 120). Paljude teiste samalaadsete näidete kõrval näeme Kisseljova intensiivset tegelemist teksti(de)ga alapeatükis „Impeeriumi euroopalikud provintsid. „Vene piiri” ületamine” (3.1). Arutluses Venemaa euroopalikkuse üle, selle üle, millised linnad, regioonid seda kinnitavad või mitte, viitab Kisseljova Astolphe de Coustine’ile, kes raamatus „Venemaa 1839. aastal” keeldunud otsustavalt pidamast Peterburit euroopalikuks linnaks, ehkki üldine arvamine oli just niisugune (lk 141). Uurijale iseloomulik on siin see, kuidas ta kaasab lugeja oma tekstikäsitlusse. Teksti autor oleks nagu ühe suurema arutlusringi osaline, kelle poole uurija pöördub: „aga kuulame tuntuud prantsuse rännumeest” jne (lk 141).

Kisseljova stiili võibki iseloomustada kui elavat (loengulist) vestlust mingite nähtuste, isikute, teoste üle. Ja selles on sarnasust tema õpetaja Juri Lotmaniga.

Olles ka ise kuulanud Lotmani loenguid, meenub siinkirjutajale nende esitamise hingestatus: kuulajale ei valatud otsekui mingist kõrgusest tarkust pähe, vaid arutleti koos auditooriumiga. Loeng kui looming, kui teekond tulvil avastusi ning äratundmisele jõudmisi.

Raamatu järelsõnas võtab Kisseljova kokku uurimuslikud raskused, millele põrkutakse eesti-vene kultuuriruumi uurimisel (lk 337–338). Peamiseks raskuseks on väljaselgitamist ja arvele võtmist vajavate faktide ja nähtuste praktiline ammendamatus, mis tähendab, et üldistused tuleb paratamatult teha eba piisava informatsiooni põhjal. Faktide registreerimiselt tuleb aga üle minna nende interpreteerimisele, kasutades uusi meetodeid tekstide pragmaatika ja poeetika kontekstuaalseks mõtestamiseks, nende tundmaõppimiseks ajaloolises dünaamikas, mida Kisseljova oma monograafias on mingil määral ka teinud.

Teine oluline raskus seisneb aga selles, et kultuurikontaktide probleem on vahetult seotud rahvustevaheliste suhete, rahvuslike stereotüüpide ja ajalooliste traumade probleemidega. „Teadlasel tuleb varuda stereoskoopilist uurijanägemist ja hoolikalt jälgida isiklikku positsiooni, et vältida „parteilist” lähenemist,” tunnistab Kisseljova (lk 338) ja jääb ootama lugeja arvamust, kas see temal, teose autoril on korda läinud.

See on korda läinud, kõlab siinse arvustuse resümee. Aga enamgi veel, Ljubov Kisseljova monograafial on kestva teadusliku väärtuse kõrval ka aktuaalne üldkultuuriline tähendus. Piltlikult väljendudes teenib see tõdemust, et eesti-vene (piiri)sild pole üksnes spioonide vahetamiseks, vaid see on ka vastastikku rikastamise koht.

REIN VEIDEMANN